

A NEW FORM OF PERFORMANCE OF ORCHESTRA OF FOLK INSTRUMENTS IN UZBEKISTAN

Azimov Baxtiyor G`aniyevich¹, Alimova Saboxat Zarifovna², Jovliyev Sherxan Farhodovich³

¹ Candidate of pedagogical sciences of the State Conservatory of Uzbekistan, associate professor,

² Termiz State University, Department of Music Education. Excellence in Secondary Special Vocational Education, Shukhrat State Prize,

³ Termiz State University, Master's Department 5A111101-Master of Music Education and Arts 1st stage

<https://doi.org/10.5281/zenodo.4898787>

ARTICLE INFO

Received: 20th May 2021
Accepted: 25th May 2021
Online: 30th May 2021

KEY WORDS

orchestra, folk instruments, music, scientific research, temperature, experiment, laboratory.

ABSTRACT

The emergence of professional composition in Uzbekistan provides information about the process of creating new families of folk instruments, based on which they performed before the new musical notation.

O`ZBEKISTONDA XALQ CHOLG`ULARI ORKESTRI IJROCHILIGINING YANGI SHAKLI

Azimov Baxtiyor G`aniyevich¹, Alimova Saboxat Zarifovna², Jovliyev Sherxan Farhodovich³

¹ O`zbekiston Davlat Konservatoryasi pedagogika fanlari nomzodi dotsent,

² Termiz Davlat Universiteti musiqa ta'lim kafedrası o'qituvchisi. O'рта maxsus kasb-hunar ta'limi a'lochisi, Shuxrat davlat mukofoti sohibasi,

³ Termiz Davlat Universiteti magistratura b'limi 5A111101-Musiqiy ta'lim va san'at y'nalishi 1-bosqich magistranti

MAQOLA TARIXI

Qabul qilindi: 20-May 2021
Ma'qullandi: 25-May 2021
Chop etildi: 30-May 2021

KALIT SO'ZLAR

orkestr, xalq cholg`ulari, nota yozuvi, ilmiy tadqiqot, temperatsiya, eksperiment, laboratoriya.

ANNOTATSIYA

O`zbekistonda professional kompozitorlik ijodiyotining paydo b'lishi xalq cholg`ularida avval mavjud yangi, nota yozuvi orqali ijro etish, ularning asosida orkestr tarkibini tashkil etuvchi cholg`ular oilalarining yaratilishi jarayoni xaqida malumotlar berilgan.

O`zbekistonda professional kompozitorlik ijodiyotining paydo bo`lishi o`zbek xalq cholg`ularida avval mavjud bo`lmagan yangi, ya'ni an'anaviy ijrochilikdan farqli o`laroq, nota yozuvi orqali ijro etish yo`nalishining paydo bo`lishiga turtki bo`ldi. Bu o`z

navbatida Respublikamizda musiqa amaliyotida qo`llanilayotgan cholg`ularni zamonaviy ijrochilik talab darajasiga moslashtirish, ya'ni modernizatsiyalashtirish va ularning asosida orkestr tarkibini tashkil

etuvchi cholg'ular oilalarining yaratilish jarayoni natijasida vujudga keldi.

1943-yili ilmiy-tadqiqot eksperimental laboratoriyasining tashkil etilishi o'zbek xalq cholg'ularida ijrochilik imkoniyatlarini kengaytirish borasida asosiy vazifalardan biri bo'lmish – butun dunyoda qabul qilingan umummaqbul nota tizimi orqali kompozitorlik ijodiyotini ijro etish uchun o'zbek xalq cholg'ulari ama-liyotiga 12 bosqichli teng temperatsiyalashtirilgan tovushqatorni joriy etdi. Bu ushbu yo'nalishdagi eng asosiy imkoniyatlardan biri bo'ldi. O'zbekistonda xalq cholg'ulari orkestri taniqli musiqa targ'ibotchisi, rus xalq cholg'ulari orkestrining tashkilotchisi Vasiliy Andreyev ish tajribasiga tayangan holda tashkil etildi.

O'zbek xalq cholg'ulari orkestrlarining paydo bo'lish manbai turli-tuman bo'lib, ulardan asosiysi "unison orkestr" deb nomlanuvchi katta milliy cholg'u ansambllari va yevropacha turdagi harbiy-damli orkestrlar edi. Xalq cholg'ularining ijrochilik texnikasi va xalq musiqasi faoliyati haqida juda kam tarixiy ma'lumotlar saqlanib qolgan. Afsuski, musiqiy arxeologik tarixiy ma'lumotlar o'tmish ijrochilik san'atining ijodiy jarayonini aniq yoritib bera olmaydi.

Jamoa bo'lib ijro etishning yangi shakli bo'lgan – xalq cholg'ulari orkestri, nafaqat O'zbekistonda, balki Markaziy Osiyo va Kavkaz orti respublikalari musiqa madaniyati rivojida o'ziga xos chuqur badiiy-tarixiy ildizga ega bo'lgan ma'lum davri bo'ldi. O'tgan asrning 30-yillarida Qozog'iston, Tojikiston, Turkmaniston, keyinchalik Qirg'iziston va Qoraqalpog'istonda professional xalq cholg'ulari orkestrlari tashkil etildi.

XX asr boshlarida O'zbekiston musiqa ijodiyotining ko'p ovozli ijrochilikka faol kirib borishi, yangi shakllarning rivojlanishiga hamda Sharq va G'arb o'rtasidagi yangi o'zaro munosabatlarning paydo bo'lishiga turtki

bo'ldi. Bularning barchasi o'z navbatida kutilmagan ezgu natijalarning yuzaga kelishiga, shu jumladan o'zbek xalq cholg'ulari orkestrlarining shakllanishiga olib keldi. Ko'p sonli orkestrlar, shu jumladan o'zbek xalq cholg'ulari orkestrlari ham yangi ommaviy musiqa san'ati shaklini o'zida namoyon etdi.

O'zbekistonda jamoaviy ijrochilikning yangi shakli bo'lgan o'zbek xalq cholg'ulari orkestrining shakllanishi 30-yillarning o'rtalariga to'g'ri keladi. Ushbu davrda O'zbekiston musiqa madaniyati har tomonlama rivojlanadi. Respublikamiz poytaxti va viloyatlarida musiqali drama teatrlari o'z faoliyatlarini boshlaydi. 1936-yilda Markaziy Osiyoda yagona bo'lgan birinchi musiqa oliy o'quv yurti, ya'ni Toshkent konservatoriyasi ochiladi. Musiqa san'ati yutuqlarini keng targ'ib etish maqsadida 1936-yilda O'zbek davlat filarmoniyasi tashkil etilib, uning qoshida o'sha paytlarda "sexlar" (orkestr, xor, balet) deb nomlanuvchi turli ijodiy jamoalar tuziladi.

O'zbekistonda 30-yillarning oxirida katta cholg'u jamoalarining ikki yo'nalishi aniqlandi. Birinchisi etnografik orkestr bo'lib, unga T.Jalilov rahbar etib tayinlandi. Ikkinchisi "notali", ya'ni nota orqali ijro etadigan xalq cholg'ulari orkestri edi. Ushbu jamoada N.Mironov boshlagan ish A.Petrosyans tomonidan davom ettirildi. Shu tariqa jamoalar o'z ijodiy faoliyatini boshladilar.

Ansambl jamoasini orkestrga aylantirish uchun, eng avvalo, soz masalasini hal etish lozim edi. Chunki, orkestr tuzish uchun birinchi galda barcha cholg'ularni bir umumiy soz tizimiga bo'ysundirish zarur edi. Shuningdek, xalq cholg'ularini orkestr xususiyati talablaridan kelib chiqqan holda zamonaviy ijrochilik talab darajasiga moslashtirish, ya'ni modernizatsiyalashtirish va ularning oilaviy turlarini yaratish masalasi

ko'ndalang turardi. Bularning barchasi esa orkestrda mavjud cholg'u garuhlarining muvozanatini muvofiqlashtirishga qaratilgan edi. An'anaga ko'ra, or-kestr tarkibida ikkita teng guruhlar, ya'ni torli-kamonli va torlimizrobli cholg'ular oilasiga mansub guruhlar bo'lishi taqozo etiladi. Ular sozlarning diapazon kengligini va mutanosibligini ta'minlashi lozim. Aks holda ko'p ovozlilik sifatiga erishish mushkuldir. Bu borada, eng avvalo, cholg'ularni modernizatsiyalashtirish lozim edi. Ushbu muammo nafaqat ustalarni, balki xonanda va sozandalarni ham ijodiy yondashishlariga undadi.

Bunga xalq cholg'ularida yangi an'ana, ya'ni qabul qilingan nota yozuvi asosida ijro etishni o'rgatish tizimining joriy etilishi hamda 30-yillarda shakllangan orkestr ijrochiligi sabab bo'ldi. Shu tufayli davr talabi va hayot taqozosi bilan 1920-yillarning oxiri va 1930-yillarning boshlarida Sh.Shoumarov, M.Xarratov, R.Isaboyev va U.Zufarovlar cholg'ularni modernizatsiyalashtirish yo'lida ilk tajribalar o'tkazgan edilar. Ular asosan cholg'u diapazonini kengaytirish uchun dutor va tanbur dastalariga qo'shimcha xaspardalar o'rnatib, ovozni kuchaytirish va yo'g'on ovozga ega bo'lish uchun cholg'ularning kosasi va dastasini kattalashtiradilar. M.Xarratov esa changing nisbatan to'liqroq va kengroq tovushqa-torga ega bo'lgan namunasini yasaydi.

1934-yilda Toshkentdagi San'atshunoslik ilmiy-tadqiqot instituti qoshida tajriba ustaxonasi ochiladi va qisqa vaqt ichida Sh.Shoumarov va U.Zufarovlar samarali natijalarni qo'lga kiritadilar. Ular g'ijjakning yangi oilayiv guruhini, ya'ni ikkita kichik, ikkita o'rta va bitta katta turini yaratadilar. Bunda g'ijjakning dastasi skripka dastasiga o'xshash holda yassi qilib ishlanadi. Bu esa uning ovoz tarovati va ijro texnikasiga ma'lum darajada qulaylik yaratadi. Shuningdek, ustalar yaxshi jaranglaydigan ikkita rubob hamda

ikkita nog'ora turlarini yaratishga muayassar bo'ladilar.

Avvallari cholg'ular xalq ustalari tomonidan buyurtma bergan sozandaning gavda tuzilishidan kelib chiqqan holda hech qanday chizmasiz yasalardi. Ular faqatgina cholg'u shakli va unga ishlanadigan bezaklarni qog'ozga tushirishgan xolos. Shunga qaramay Usta Usmon Zufarovning erkaklar uchun mo'ljallab yasagan 21-sonli an'anaviy dutori hozirgi kunda ham zamonaviy ijrochilik amaliyoti talablariga to'liq javob berib, sozgar ustalar uchun etalon-namuna sifatida xizmat qilmoqda.

Keyinchlik cholg'ularning o'n ikki bosqichdan iborat xromatik tovushqatorli (teng temperatsiyalashtirilgan) turlarini va ularning oilasini yaratish masalasi tug'iladi. Chunki, o'zbek xalq kuy va qo'shiqlarini ijro etish uchun mo'ljallangan milliy cholg'ularda professional kompozitorlar yaratgan asarlarni ijro etish imkoni mavjud emas edi. Aniqroq aytganda, o'zbek xalq cholg'ularidan ko'p ovoqli orkestr tuzish va turli millatga mansub bo'lgan asarlarni ijro etish uchun bu cholg'ularda temperatsiyalashgan jihatlar yetishmas edi. Shu tufayli bir xil o'lchov va bir xil tovushqatorga ega bo'lgan cholg'ular va ularning oilasini yaratish masalasi davr talabiga aylangan edi.

Bu masalani 1930-yillarning o'rtalaridan boshlab O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan san'at arbobi, professor, cholg'ushunos olim A.Petrosyans rahbarligi ostida usta-konstruktorlar S.Didenko, V.Romanchenko va A.Kevxoyanslar amalga oshira boshlaydilar. Ularhar bir cholg'uning chizmalarini yaratadilar va shu chizmalar asosida cholg'ular yasashni boshlab beradilar.

Natijada 1938-yilning noyabr oyida, yuqorida qayd etilgan orkestr asosida o'n ikki bosqichli teng temperatsiyalashtirilgan hamda nota orqali ijro etadigan orkestr tashkil topdi. Orkestrning badiiy rahbari va bosh dirijyori

etib O'zbekiston san'at arbobi, Davlat mukofotini sovrindori, Qoraqalpog'istonda xizmat ko'rsatgan madaniyat xodimi, professor Ashot Ivanovich Petrosyans tayinlanadi. Ko'p vaqt o'tmay orkestr jamoasi Ikkinchi jahon urushi tufayli o'z faoliyati vaqtincha to'xtatishga majbur bo'ladi. Qanchadan-qancha qiyinchiliklar bo'lishiga qaramay, orkestr 1943-yildayoq yana o'z faoliyatini tiklaydi.

1943-yili ilmiy-tadqiqot eksperimental (tajriba) laboratoriyasi tashkil etiladi va yuqorida nomlari tilga olingan ustalar bilan bir qatorda usta U.Zufarov, T.Maxmudov va Z.Sodiqovlar ham bu ishga jalb etiladilar. Asta-sekin laboratoriyaga sozgarlik san'atiga qiziqqan X.Muhiddinov, A.Abdug'ofurov va M.Turdiyev kabi yoshlar ham shogird bo'lib ishga kirishadi. Shu tariqa ustalar safi kengayishi munosabati bilan orkestr tuzish uchun zarur bo'lgan barcha cholg'ular oilasi yaratiladi.

1965-yili Toshkent shahrida musiqiy sozlarini ko'plab miqdorda o'quv jarayoni uchun yetkazib berish maqsadida Milliy musiqiy cholg'ular tajriba fabrikasi ish boshlaydi. Fabrikaga laboratoriya ustalari tomonidan yasalgan barcha cholg'ulardan etalon sifatida bir nusxadan (chizmalari bilan birga) namuna olib kelinadi. Fabrika ustalari ham o'z navbatida har bir cholg'udan bir donadan yasab, laboratoriyaga sifatini amaliyotda sinab ko'rish uchun taqdim etadi. Laboratoriya usta-konstruktorlari yasalgan cholg'ularni chizmalar bilan solishtirib ko'rib, ularning sifati va ijrochilik imkoniyatlari davr talabiga to'liq javob bergan holdagina ko'plab (konveyr usulida) miqdorda ishlab chiqarishga ruxsat berilardi.

Shuning uchun ham laboratoriya nazorati ostida fabrikada ishlab chiqarilgan ilk cholg'ular estetik jihatdan bezaklarga boy bo'lmasada, tembri, ovoz tarovati va ijro imkoniyati bo'yicha buyurtma orqali yasalgan

cholg'ulardan qolishmas edi. Keyin-chalik, fabrika laboratoriya bilan o'z hamkorligini to'xtatib qo'yganidan so'ng, ularning ish sifati pasayib, natijada inqirozga uchraydi.

Orkestrga modernizatsiyalashtirilgan cholg'ularning kiritilishi jamoaning unison, ya'ni bir ovozlilikdan ko'p ovozlilikka o'tishdagi birinchi qadamlari edi. O'sha davrda orkestr oldida turgan dolzarb masalalardan biri – bu ijro repertuarini yaratishdan iborat edi. Kompozitorlar: B.Gienko, X.Izomov, M.Nasimov, S.Jalil, S.Hayitboyev, F.Nazarov, I.Hamroyev va boshqalar o'zbek xalq kuylarini qayta ishlash, qardosh xalqlar kuy-qo'shiqlarini orkestrga moslashtirishga hamda kichik shakldagi asarlarni yozishga kirishdilar.

Tabiiyki, orkestr tashkil etilgandan keyin bir qator ijodiy muammolar yuzaga keladi. Bularning ichida eng asosiysi yangi turdagi, ya'ni nota yozuvi orqali ijro etadigan sozandalarni tayyorlashdan iborat edi. Bu jarayonga o'zbek musiqachilari tezda kirisha olmadilar, chunki ularda musiqa savodi va professional daraja yetishmas edi. Yangi cholg'u ijrochiligi madaniyatini egallash, ko'p ovoqli ijroni o'zlashtirish uchun asosan musiqa ma'lumotiga ega bo'lish lozim edi. Shuning uchun o'sha davrdagi asosiy muammolardan biri orkestr ijrochilarining musiqiy nazariy va amaliy savodini o'stirishdan iborat bo'lgan.

Shu bois, asarlarni nota orqali ijro etish uchun juda katta savodxonlik ishlarini olib borish davr talabiga aylandi. Ushbu ishni amalga oshirish uchun kompozitor G'.Qodirov (Toshkent radioeshittirish qo'mitasi huzuridagi xalq cholg'ulari orkestriga), taniqli musiqa arbobi N.Mironov, pianinochi A.Podgorniy va yosh kompozitor Mutal Burxonovlar (o'zbek davlat filarmoniyasi qoshidagi xalq cholg'ulari orkestriga) jalb etildi. Ular haftasiga uch marotaba orkestr ijrochilariga nota savodini va nota orqali ijro etish qoidalarini o'rgatishga

kirishdi. Shu tariqa orkestr jamoasi asarlarni nota orqali ijro etish va ularni boshqarib boradigan dirijorning qo'l harakatiga e'tibor berish ko'nikmalarini egallay boshlaydi.

Sozandalarni nota orqali chalishga o'rgatishdek murakkab jarayonga erishish natijasida tinglovchilar muammosi ham yuzaga keladi. Chunki asrlar davomida bir ovozli ijroni tinglab kelgan tinglovchilarni ko'p ovozli musiqani qabul qilishga jalb etishning o'zi murakkab masalalardan biri bo'lgan. Tinglovchilar yangi yo'-nalishdagi ijroni tinglab hamda qabul qilishlari uchun juda ko'p vaqt talab qilingan. Ko'p ovozli musiqani tinglash ko'nikmasini hosil etishda esa o'zbek xalq cholg'ulari orkestrida o'zbek xalq kuylarini ijro etish amaliyoti katta ahamiyat kasb etgan. Aynan shu cholg'ular bir ovozli va ko'p ovozli musiqa o'rtasida ko'prik vazifasini bajargan va keng omma tinglovchilarini yangi turdagi ko'p ovozli musiqani qabul qilishlariga katta yordam bergan.

Ushbu bosqichning ilk jarayonida kompozitorlar D.Zokirov, X.Izomov, B.Gienko, S.Jalil, F.Nazarov, S.Xayitboyev va I.Hamroyevlar o'zbek xalq kuy va qo'shiqlarini qayta ishlaganlar va orkestr

uchun moslashtirganlar hamda jamoaning ijrochilik imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda o'zlarining maxsus asarlarini yoza boshlaganlar. Kompozitorlar asosiy e'tiborni vertikal yo'nalishga emas, balki gorizontaal yo'nalishga qaratganlar.

Chunki bu ijrochilarga bir ovozlilikdan ko'p ovozlilikka o'tishida yengillik yaratgan. Ular o'z partituralarida xalq kuylariga murojaat qilar ekanlar, asarda mavjud bo'lgan ko'p ovozlilikka xos unsurlarni qidirib topar, bir cholg'u guruhining kuy ohangini ijro etishga undasa, ikkinchisiga jo'rnavor tovushlarni cho'zib turishni buyurar, qolganlarini esa dutor cholg'usida ko'p uchraydigan kvarta-kvinta oralig'idagi intervallarni garmonik, ya'ni bir paytda ijro etishga jalb etardi.

Aynan bu ko'rinish o'zbek xalq kuy va qo'shiqlarida uchraydigan ko'p ovozlilik unsurlaridan biri bo'lib, o'z o'rnida ijrochilar uchun muayyan qulayliklar yaratgan. Izlanishlar natijasida, avvalo, o'zbek xalq kuylarini ko'p ovozda ohangdosh tovushlar bilan to'ldirib, musiqiy ifodaliligini boyitsa, ikkinchi tomondan – o'zbek sozanda va ijrochilarini ko'p ovozli musiqani ijro etish mahoratini egallash va yangicha fikrlashga chorlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Вызго Т., Петросянц А. Оркестр узбекских народных инструментов. – Т., 1962.
2. Кузнецова Г, Садыков Ф. Государственный оркестр народных инструментов имени Тохтасина Джалилова. – Т. 1990.
3. Ташматова А. Дони Зокиров номидаги давлат халқ чолғулари оркестри. – Т. 2015.
4. Керимов К. Оркестр азербайджанских народных инструментов. – Баку. 1959 (25-30).
5. Имханицкий М. История исполнительства на русских народных инструментах. – М. 2002 (142-153).